

LA CRIPTA FUNERÀRIA DEL SEGLE XVIII DEL CONVENT DE SANTA CATERINA

JORDI AGUELO / JOSEFA HUERTAS

1. INTRODUCCIÓ

Al llarg del següent article es presentarà un dels elements més característics del món funerari¹ del Convent de l'orde de Predicadors de Santa Caterina,² la cripta datada a finals del segle XVIII, contextualitzada tant dins del conjunt funerari coetani al convent com al panorama general de les criptes, datades entre els segles XVI i mitjans del XIX, a d'altres punts geogràfics relacionats històricament. Aquest panorama s'ha de considerar una primera aproximació, no exhaustiva, ja que depassaria els límits de la present publicació.

2. EL CONTEXT FUNERARI AL CONVENT AL SEGLE XVIII

Al llarg del segle XVII, però principalment al segle XVIII (Figura 7.1), diverses reformes realitzades a l'estructura del convent comporten una gran concentració de tombes de nova creació a l'interior de l'església, bàsicament a la zona central de la nau davant la Capella del Roser,³ on es situen 28 de les 43 localitzades a la nau del temple.

1. J. AGUELO – J. HUERTAS, «El món de la mort entre els segles XIII i XIX al convent de predicadors de Santa Caterina de Barcelona», *Arqueologia Medieval 1* (2005) 56-71.

2. Per conèixer la història i arqueologia del convent remetem als articles dels mateixos autors citats en aquesta publicació.

3. El convent era la seu de la Confraria del Roser.

A les capelles de l'Epístola, es construeixen sis tombes noves, però la majoria de les noves construccions es situaven a les capelles barroques, en funció bàsicament de la construcció de l'esglésiola de Sant Ramon de Penyafort que ocupava les primeres tres capelles gòtiques i les tres primeres barroques. A les capelles de l'Evangelí se'n construeixen cinc de noves que també es concentren a la zona de la quarta i la cinquena capelles.

Al claustre, només es construeixen tres tombes noves i se'n reforma una. Totes quatre es situen a la cantonada nord del claustre, a la zona de trànsit entre aquest i el claustre construït al segle XVI. La resta de les tombes del claustre ja estaven amortitzades.

La preocupació creixent de la societat, ja al segle XVIII, en relació amb les qüestions de salubritat i higiene, condicionaran la concepció de les noves tombes, que ara, construïdes en maçoneria, presenten una fondària més gran (entre 2,5 i 3 m). Així mateix, normalment, estan revestides de morter de calç, i pavimentades en lloseta ceràmica. Aquesta preocupació motivarà també l'aparició de les osseres associades a diferents vasos que, en el cas dels de nova creació es concebran amb l'ossera en el mateix projecte de construcció i, en el cas dels vasos preexistents, se'ls afegiran en el marc de la renovació del vas. Cal indicar també, que en l'àmbit arqueològic s'han pogut constatar diferents solucions per tal d'afegir-hi l'ossera, i també s'ha pogut constatar com alguns vasos són modificats per tal de tenir una fondària més gran, així com algun d'aquests, ara seran revestits, quan originàriament, no ho eren.

Com a exemple d'aquest canvi de fondària, podem citar el cas de l'oficial fuster Josep Lloberes, mort el 1793, el qual disposà que el seu cadàver fos enterrat a la parròquia del Pi «recomanant a dits mos marmessors me fàssian donar dotse palms de fondo a ma sepultura⁴ Aquesta fondària, tenint present que el pam a Barcelona té un valor de 0,194375 metres representaria uns 2,33 metres de fondària.

També en aquest moment, es documenta un nou tipus constructiu de tomba, el qual és de format més gran, amb una coberta de volta de plec de llibre, de les quals en conservem cinc exemples. Aquestes tombes són bàsicament de grans dimensions i podrien pertànyer a col·lectius de caràcter professional o religiós.

4. M. ARRANZ, *La menestralia de Barcelona al segle XVII*, (Biblioteca històrica, 7) Barcelona: Enciclopèdia Catalana 2001, 11.

Aquesta generalització en la construcció d'osseres (Figura 7.2) ha permès apuntar dades sobre les seves característiques principals i agrupar-les segons aquestes:

12. Tipus 1: el més representat dins de les tombes de nova creació, simplement es realitza una tomba més llarga i es divideix l'espai de l'ossera en un dels extrems.
13. Tipus 2: ossera paral·lela a la tomba de fondària menor.
14. Tipus 3: únic cas representat i sembla condicionat per un problema d'espai, més que una concepció diferent, ja que la capella on s'ubicava la tomba estava densament ocupada.
15. Tipus 4: grans tombes comunitàries de l'últim moment.
16. Tipus 5: adequació de tomba antiga, es pot veure com la tomba primitiva era de poca fondària, es va realitzar un enfonsament del fons i es va aprofitar per situar una ossera en cova.

Pel que fa a l'accés a les tombes, se n'han conservat pocs exemples, en podem veure un de realitzat en maçoneria amb una obertura quadrada i un segon, realitzat en maó amb obertura quadrada però amb la part superior en forma d'arc.

Finalment, la Desamortització dels Béns Eclesiàstics de Mendizábal i el posterior enderroc del convent, posarà fi al conjunt monàstic i a la llarga tradició funerària del seu recinte. Com a fet significatiu, és interessant apuntar l'edicte de l'ajuntament de Barcelona avisant de l'enderrocament i cominant a les persones amb familiars enterrats al convent a traslladar les seves despulles abans de l'enderrocament del convent. Aquest factor va condicionar, a nivell arqueològic, la conservació de les restes *in situ* de la gran majoria de les tombes que van perviure fins al final. Així, aquestes s'han trobat, molt sovint, en el curs de l'excavació, buides i plenes de runa. D'altra banda, un altre factor que ha condicionat l'excavació és la sistemàtica recerca d'elements valuosos que es va realitzar al segle XIX i que va comportar el remenat d'algunes tombes, bàsicament les situades al claustre forà, encara que també va afectar a les interiors.

3. LA CRIPTA

En el moment de l'excavació, aquesta cripta es trobava plena, de dalt a baix, de la runa de l'enderroc del convent. També cal assenyalar que a la cripta no

s'hi ha documentat cap enterrament i, per tant, cap nínxol s'ha documentat intacte; això s'explica per la raó descrita a l'apartat anterior.

La cripta funerària dels frares (Figura 7.3) es situa als peus de la grada del presbiteri i està datada el 1793. Aquesta cripta molt probablement va substituir una cripta anterior, ja que en alguns documents es parla d'aquesta en data anterior a la seva construcció, com el vas dels religiosos. És una estructura rectangular de 8,50 x 3,95m⁵ a la qual s'accedeix mitjançant unes escales de 12 esglaons de pedra situats a la part anterior. A la part superior de l'escala, en ambdós costats de la paret que la delimita, es conserven les marques de ferro de la porta que tancaria la cripta.

Pel que fa al sistema de coberta de la cripta, cal assenyalar que es tracta d'una volta de rajol a plec de llibre, i de la qual només en conservem un parell de mostres, a l'angle nord, i a l'angle sud, ja que en el moment de l'enderroc el sostre va col·lapsar.

En relació amb la pavimentació de la cripta, feta amb lloseta ceràmica, es realitzà un cop s'havia finalitzat la construcció de les diferents estructures i de forma diferenciada de la pavimentació dels nínxols que es troben arran del sòl. En relació amb els nínxols, cal assenyalar que aquests disposen d'una pavimentació i tancament individualitzats.

Consta de 33 nínxols⁶ disposats en dues bateries de 16 nínxols en fileres de quatre de base per quatre d'alçada i, un nínxol situat a terra (Figura 7.4). Aquest està situat a la paret oposada a l'escala i conserva la data de construcció «1793» (Figura 7.5). Totes aquestes estructures es troben numerades, arrebossades amb morter de calç, pavimentades amb lloseta ceràmica i els diferents números són realitzats en color negre. El tancament es realitzaria mitjançant un envà de lloseta ceràmica arrebossada posteriorment.

3.2. *La Verge*

Al mur de tancament est de la cripta, on es situa el nínxol aïllat al terra, es va documentar un alt relleu gòtic reaprofitat integrat en la construcció del mur. En aquest relleu s'hi representa la «Verge amb Nen» (Figures 7.6 i 7.7). Als peus de la verge, a banda i banda s'hi representen dues figures humanes. El relleu està policromat amb tons vermells, blaus i negres. Cal assenyalar que

5. L'alçada màxima de la cripta estaria al voltant dels 3 m.

6. Les mides individuals de cadascun dels nínxols es situen al voltant de 1,75 x 0,80 x 0,45 m.

és possible que aquesta policromia correspongui al moment d'ubicar-se a la cripta, ja que s'ha constatat la presència d'un acabat daurat anterior que s'associaria al seu ús original. És una escultura força ben conservada, a excepció de la cara del nen que era la part que sobresortia més i va patir les conseqüències de la caiguda del material d'enderroc. És una peça no realitzada per aquest espai sinó que segurament es podria situar en alguna de les capelles de l'església i amortitzada en una reforma anterior, ja que es pot veure com els tres angles de la peça estan trencats i no conserva la forma original de la peça.

Sota el relleu, a l'interior del mur, es va localitzar un reliquiari d'uns 5 cm de costat (Figura 7.8). Aquest recipient era de metall i presentava una frontissa de ferro. A la tapa, es documenta una tanca en forma de ganxet i a la part més propera a la frontissa una petita mà, en posició de beneir, en protegia el contingut, que consistia en pedres no identificades fins al moment. Aquest fet, es podria relacionar amb algunes notícies que recullen com fragments d'altars amortitzats podrien utilitzar-se per consagrar estructures religioses com podria ser la cripta.

3.2. *L'ús de la cripta i els seus enterraments*

Com ja s'ha esmentat anteriorment, no es documenten inhumacions, tot i que per documentació sabem del cert que tots els nínxols varen ser utilitzats. Així, segons el *Llibre de Òbits dels Religiosos de Sta. Catharina*, començat al 25 de febrer de 1733 ens permet conèixer el nom i posició dins de l'orde dels frares enterrats, així com la data de mort i a vegades alguna observació, com per exemple si eren enterrats o no amb caixa. La primera ocupació recollida situa el 2 de març de 1794, l'últim nínxol és ocupat el 10 d'octubre de 1803, i els anys 1804 i 1805 hi ha dos enterraments que tornaran a ocupar els nínxols 1 i 2.

4. CRIPTES FUNERÀRIES D'ÈPOCA MODERNA A LA PENÍNSULA IBÈRICA

En el moment d'encarregar-nos la realització d'aquesta conferència, i l'article corresponent, sobre la cripta funerària del convent de Santa Caterina a Barcelona, també se'ns va demanar de realitzar una síntesi sobre les criptes funeràries a la Península Ibèrica durant el període que s'emmarca entre el segle XVI i mitjans del segle XIX. És ben clar que fer un recull exhaustiu de

totes les criptes existents desbordaria l'espai disponible en aquesta publicació, però la manca de treballs de síntesi en aquesta matèria fa que sigui necessari fer una primera aproximació a la qüestió que permeti tenir una panoràmica sobre les criptes d'aquest període, per tal de veure'n les coincidències i diferències en relació amb el context en què es localitzen, la seva morfologia, dimensions, distribució de l'espai, número de nínxols, materials constructius emprats, i ornamentacions. Així, per tal d'organitzar aquesta exposició hem optat per agrupar-les pels contextos en què es localitzen, tractant criptes que es troben en catedrals, en convents, en esglésies parroquials i ermites, en espais de culte d'hospitals i en capelles de cases particulars.⁷

4.1. *Criptes en catedrals*

Com a exemples de criptes localitzades a catedrals, es documenta el cas de la segona tomba capitular de la catedral de Barcelona i la de la cocatedral de Santa Maria de Castelló, a la diòcesi de Sogorb-Castelló.

La segona tomba capitular, o cripta dels bisbes, de la Catedral de Barcelona, és una obra de principis del segle XVII,⁸ on en virtut d'una resolució capitular presa l'any 1615, s'acordà fer un carner al cor, per a sepultura dels canonges.⁹ L'accés a aquesta cripta es troba al nord, al centre del cor, on es localitza un espai de 2,32 x 1,13 m, tancat per unes lloses, que un cop s'aixequen donen accés a una escala, la qual porta a una sala que es troba just a sota de la gran llosa de pedra negra, llosa obrada per Joan Amat i situada en el nivell de pavimentació del cor.¹⁰ Un cop dins la cripta, hi ha una estança de 6,02 x 3,82 x 2,92 m. Les parets interiors són emblanquinades, i el terra es

7. Volem agrair a l'arqueòleg Emiliano Hinojo les informacions proporcionades en relació amb les seves intervencions arqueològiques en diferents criptes, així com a l'arqueòloga Eva Celdrán per les seves orientacions i aportacions bibliogràfiques per a la confecció d'aquest article.

8. La catedral de Barcelona té diverses criptes: la cripta de Santa Eulàlia sota l'altar major construïda al segle XIV, la segona tomba capitular, avui coneguda com a Cripta dels Bisbes, sota el cor i construïda a inicis del segle XVII, i les criptes de les famílies Girona i Sanllehí-Girona a les quals s'hi accedeix des del claustre i que van ser construïdes a inicis del segle XX. Volem agrair a Mn. Robert Baró i a la Sra. Lluïsa Amenós d'haver-nos permès utilitzar la informació inèdita continguda a l'Inventari de Patrimoni Cultural de l'Arquebisbat de Barcelona més concretament de les fitxes núm. 2520414 i 2520417, realitzades en 2017 per Jordi Aguelo.

9. ACB, Resolucions Capitulars, de 1501 a 1624, o Llibre I de la Sivella, f. 217

10. Aquesta llosa és de 306 x 173 cm, i es troba inclosa dins un marc de marbre blanc de 30 cm d'amplada. Al centre d'aquesta llosa i dins un cercol, en marbre blanc, hi ha la creu capitular.

troba pavimentat amb rajola comuna, sense vitrificar. Al pla i al centre hi ha l'ossera dels canonges, amb un brocal quadrat d'accés, de 80 x 81 cm. Al fons de la cripta, oposada a l'escala d'accés, hi ha la testera on es localitza un espai buit, una fornícula de 142 x 103 x 62 cm. Aquest espai, possiblement pensat com a capelleta, té funció possiblement d'altar. Damunt la fornícula, a la paret, hi ha una inscripció que indica l'any de construcció d'aquesta cripta, el 1615 i, a cada costat d'aquesta, hi ha una làpida, corresponent als bisbes Pere de Planella i Francesc de Blanes. Finalment, a cada costat de l'escala d'accés es localitzen tres nínxols, col·locats en tres pisos, tot i que les làpides que s'hi observen són molt modernes, de la segona meitat del segle XIX i del segle XXI. La cripta estigué en ús per part dels canonges fins a inicis del segle XIX, essent Gaietà Moxó, en 1812, el darrer capitular enterrat. L'any 1880 s'acordà emprar l'antiga tomba capitular com a sepultura per als bisbes,¹¹ cosa que explica la cronologia tant moderna dels enterraments que avui dia hi localitzem en aquesta cripta.

L'església de Santa Maria la Major, a Castelló de la Plana, també coneguda com la catedral de Santa Maria, fou destruïda durant la guerra de 1936-1939 i, ja des de 1939 es procedí a edificar un nou temple en substitució de l'antiga edificació gòtica. En 1996, la junta del patronat presentà el projecte d'edificació d'una capella subterrània i, durant els treballs d'excavació aparegueren les restes d'una cripta que motivà la corresponent intervenció arqueològica que dugué a terme l'arqueòleg Arturo Oliver Foix,¹² identificant aquesta cripta amb la denominada de Santa Maria o de la Verge, obrada durant la segona meitat del segle XVII, essent en ús fins a finals del segle XVIII i, destruïda en part l'any 1800, moment en què s'arrencaren els dos brocals d'accés que tenia.

Aquesta cripta es documentà força malmesa a causa de diferents construccions posteriors, les quals comportaren que els murs que delimiten aquesta cripta només es conservin en uns 25 cm d'alçada. Malgrat això, es pogué documentar que es tracta d'una cripta excavada sota el presbiteri de l'antiga església, de 8,50 x 6,20 m, amb els murs que suporten la volta rebaixada fets de maons, units amb morter de calç i una amplada de 60 cm, mentre que els altres murs tenen un gruix de 30 cm. A la zona de la testera, es

J. MAS, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*. Vol. VIII. *Lo Fossar de la Sèu de Barcelona y ses inscripcions funeràries*, Barcelona: Establiment tipogràfic d'Eugeni Subirana 1911, 54.

11. J. MAS, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, Arxiu Capitular de Barcelona, 48-52.

12. A. OLIVER FOIX, «Excavación de la Cripta de la Virgen en la Iglesia de Santa María de Castellón», *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 21 (2000) 447-460.

pogué constatar tres parts, una primera on es documentaren dues línies de nínxols, una central amb un espai buit amb possible funció d'altar i, una tercera amb característiques similars a la primera. Els nínxols es trobaven destruïts des del moment de l'amortització de la cripta i eren de maons i, enlluïts amb un acabat de calç i sorra de molt mala qualitat. L'espai central de la testera presenta un sòcol de rajoles de mostra i, la resta d'aquest espai és enlluït amb el mateix tipus d'acabat que els nínxols. El paviment és de rajola sense vitrificar. La banquetta sobre la que estaven fets els nínxols també és de rajola i, en el centre del paviment, es documentà un brocal de pedra sorrenca de 83 x 68 cm, el qual es trobava cobert per una llosa de pedra. Aquest brocal donava accés a l'ossera de la cripta, la qual té una profunditat de 3 m des del nivell de pavimentació de la cripta i, una amplada d'1,90 m.

4.2. *Criptes en convents*

Les criptes en convents són força nombroses i aquí tractarem de diferents casos barcelonins que vénen a sumar-se al cas de la cripta del convent de Santa Caterina que motiva aquest article, així com de convents localitzats a les ciutats de Mataró, València, Cartagena, Madrid, Valladolid i Huéscar.

A Barcelona, una ciutat famosa per la gran quantitat de convents que hi havia, és natural que també es documentin diferents criptes d'època moderna en contextos conventuals, entre les quals hi trobem la de l'antic convent dels Àngels, a la plaça homònima. El convent dels Àngels s'edificà al segle XVI i la cripta, avui molt transformada,¹³ és subterrània i de planta rectangular, ocupant una superfície de 30 m² i, accedint-hi mitjançant unes escales. En aquesta s'hi documenten un total de 35 nínxols.

Una altra cripta a la ciutat comtal és la localitzada al convent de Santa Teresa de les carmelites descalces, convent que existí on avui hi ha la plaça Vila de Madrid. L'any 2000, en motiu d'una intervenció arqueològica realitzada a l'esmentada plaça sota la direcció dels arqueòlegs Cesc Busquets i Isidre

13. Aquesta cripta, també coneguda com a cripta del FAD, va ser remodelada modernament per l'estudi XNF Arquitectes l'any 2003 i van convertir tots els nínxols en unes vitrines on exposar petits objectes, excepte d'un, que quedà com emblema del passat de l'antic convent.

Pastor,¹⁴ es documentà la cripta d'aquest antic convent.¹⁵ Aquesta transcorria paral·lelament a l'ala de llevant del claustre, per damunt la qual estarien les dependències del *de profundis* i es tracta d'una cripta subterrània, de planta rectangular, de 14 x 4,20 x uns 3,50 m d'alçada. La coberta, tot i no conservar-se, es pogué constatar que era feta amb embigat de fusta i revoltó de maons, elements que es documentaren durant el procés d'excavació. L'accés es troba situat a l'extrem sud, a través d'una caixa d'escala amb forma de L, de dos trams i un gran replà entre aquests. Adossada a aquesta, a ponent, es documentà una ossera feta d'obra i, a l'extrem nord, a tocar de la capçalera de l'església, s'hi localitzà l'espai habilitat per a les sepultures dels membres de la comunitat femenina del convent. Aquí, es localitzaren 16 nínxols distribuïts en quatre pisos que tenien quatre nínxols cada un i, presidint el frontal de la graella de nínxols, un rajol on es podia llegir l'any 1852, el qual permet datar la construcció del conjunt de la cripta. Els nínxols es trobaren numerats de forma correlativa.

També a la ciutat de Barcelona, a l'Eixample, al carrer Aragó 121, l'any 1991 es realitzà una intervenció a l'edifici del Grup Escolar Reis Catòlics, intervenció recollida a la carta arqueològica de Barcelona amb el número 825. En el procés d'enderrocament d'unes estances, es va posar al descobert un conjunt d'estructures construïdes amb anterioritat a l'ús de l'edifici com a escola, les quals es van considerar pertanyents a l'equipament de l'antic convent de les monges agustines penedides. L'excavació arqueològica es va desenvolupar sota la direcció de l'arqueòleg Ramiro Doce i Goicoechea, en un espai rectangular de 12,46 x 7,74 m i es va poder identificar una successió de tres fases constructives dins l'espai estudiat. Les dues primeres corresponien al moment d'ús de l'edifici com a convent i, és d'interès pel cas que ens ocupa la segona fase, on es documentà una cripta. Aquesta fase es va datar a finals del segle XIX, tot i documentar-se una llosa amb la data de 1846, que es va considerar reutilitzada. La cripta, subterrània, és de planta rectangular, delimitada exteriorment per murs de maçoneria i dividida en sentit transversal per un mur, també de maçoneria, en dues naus. Aquesta contenia un total de 14 nínxols, de dimensions i confi-

14. La intervenció arqueològica va ser motivada per un projecte de remodelació urbanística de la plaça de la Vila de Madrid.

15. C. BUSQUETS – I. PASTOR, «Una transformació de l'espai urbà a la Barcelona de finals del segle XVI. La construcció del convent de carmelites descalces», *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002*, vol. I, Barcelona: Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval 2003, 147-153.

guració molt similars, dividits en sis cossos, dos a la primera nau i quatre a la segona.

A la ciutat de Mataró, es localitza el convent de Sant Josep de carmelites descalços, fundat al darrer quart del segle XVI i ocupat fins el 1835, moment en què foren exclaustrats. A l'any 2011 es descobrí una cripta arran d'unes obres de rehabilitació dels baixos de l'església.¹⁶ L'antiga entrada a aquesta cripta, des del creuer, era prop de l'altar de Sant Pere Màrtir i encara s'aprecien les restes d'unes antigues escales d'accés que comunicaven amb el presbiteri. Joan Comelles creu que, a finals del segle XVII, es construï la sala actual amb els nínxols i diu que la cripta és sota l'altar major, antic presbiteri i, es compon de dues parts, la més antiga que suposa del 1589, rectangular, amb la volta amb totxos de cantell, on els frares eren enterrats directament a terra i, la segona part construïda a partir de finals del XVII, amb una capella a la sala principal, amb volta catalana i, separada per un arc de mig punt, on hi ha dues sales més amb nínxols. Cal assenyalar l'existència d'un fragment de pintura mural que decora el mur dels nínxols de la cripta de l'antic convent de frares carmelites, on es representa un xiprer, signe d'hospitalitat i, una calavera, acompanyats d'una llegenda epigràfica on es llegeix «BEATI QUI IN DOMINO MORIUNTUR» (Benaurats els qui moren en el Senyor).¹⁷

A la ciutat de València, com a conseqüència de les obres d'urbanització i connexió de l'avinguda de Portugal amb l'avinguda Burjassot, es realitzà una intervenció arqueològica l'any 2012, sota la direcció tècnica dels arqueòlegs María Luisa Serrano Marcos i Juan José Ruiz López,¹⁸ on es documentà la cripta del convent de l'Esperança, datada de mitjans a finals del segle XVIII. Aquesta cripta, de planta rectangular i de 4,50 x 4 x 3,30 m, es troba delimitada per murs de maçoneria de la fase anterior a aquesta, els quals foren recrescuts amb maons, col·locant-se dos murs, també de maons, per tancar-la. Els maons d'aquests murs són disposats de llarg i través diatònic. Els murs

16. Volem agrair a Mn. Robert Baró i a la Sra. Lluïsa Amenós d'haver-nos permès utilitzar la informació inèdita continguda a l'Inventari de Patrimoni Cultural de l'Arquebisbat de Barcelona, en motiu d'aquesta conferència, més concretament de les fitxes referents a la cripta del convent de Sant Josep (Fitxes núm. 5040113 i 5040214), realitzades en 2016 per Lluïsa Amenós i Héctor López.

17. J. COMELLES, *Del barroc a l'era digital. Història i patrimoni de l'església de Sant Josep de Mataró*, Mataró: Inèdit 2014, 41 i 115.

18. M. L. SERRANO MARCOS – J. J. RUIZ LÓPEZ – LL. ALAPONT MARTÍ, «Hallazgo casual en la av. de Portugal de Valencia: cementerio y cripta de los siglos XVII y XVIII», *Congreso Nacional de Arqueología Profesional. 4, 5 y 6 de abril de 2017, vol. II*, Zaragoza: Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Aragón 2018, 157-165.

no tenen cap tipus d'acabat i són travats amb morter. La volta feta de morter té un gruix de 30 cm i, es col·loca mitjançant una cintra amb canyes i fustes, de les quals s'observen les empremtes, fent un accés de maons a la part superior, de 110 x 80 cm, indret pel qual es dipositen les restes humanes i ceràmiques, els taüts, bombes de canó i fins i tot materials de construcció, tot documentat al interior d'aquesta.

L'any 2006, la «Real e Ilustre Cofradía de Nuestro Padre Jesús Nazareno», propietària de la capella homònima a l'església castrense de Santo Domingo, a Cartagena, amb la voluntat d'avaluar l'estat de conservació del subsòl de la seva capella, promogué una intervenció arqueològica, la qual es duigué a terme sota la direcció de l'arqueòleg Antonio Vicente Frey Sánchez.¹⁹ Aquesta capella és propietat de l'esmentada confraria des de l'any 1641 gràcies a un acord amb la comunitat dominica de convent de San Isidoro,²⁰ ampliant la capella l'any 1695. Abans de rebaixar el subsòl, es realitzà un estudi radioestratigràfic, el qual permeté definir uns espais tipus cripta, que foren confirmats durant la intervenció arqueològica, on es constatà la presència de fins a tres criptes que, a partir del material ceràmic recollit, indicava un horitzó d'ocupació i remoció del terreny entre els segles XVI i XVII.

D'aquestes criptes, una seria aprofitada després de la concessió de la capella a la confraria l'any 1641, mentre que les altres dues es farien un cop ampliat l'espai sacre en 1695 i, totes tenen les seves claraboies des d'on accedir al seu interior. D'aquestes criptes, la intervenció arqueològica en permeté documentar dues, essent, cadascuna una estança allargada, coberta amb volta de mig canó i fetes amb murs de maons. Tot i no arribar a buidar completament l'amortització de cap de les criptes, es pogué documentar una cripta d'aproximadament 4 x 1,75 x 3 m amb una claraboia situada a la clau de la volta, quadrada, de 85 x 85 cm, i un gruix de 25 cm, tancada per una llosa de marbre que tenia quatre argolles.

Una altra cripta documentada en context conventual és la de l'església del convent de les trinitàries a Madrid, església edificada entre 1673 i 1697,²¹ a la qual s'hi accedeix a través d'un forat obert en el centre de la sagristia, tancat

19. A. V. FREY SÁNCHEZ, «Las criptas cofrades de la capilla Nuestro Padre Jesús Nazareno (Iglesia castrense de Santo Domingo, Cartagena)», *Murgetana* núm. 129, Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio 2013, 9-34.

20. L'església de Santo Domingo s'aixecà com un apèndix del convent de San Isidoro, construït en 1580 per a ser ocupat per l'orde mendicant dels dominics.

21. F. LASHERAS, «La cripta del convento de las trinitarias, última morada de Cervantes. Descripción de su arquitectura», *Memoria Arquitectura*, Madrid 2013, 1-14.

amb tres portelles de fusta que formen part del sòl de la sagristia. Des d'aquí s'accedeix a una escala coberta per una volta de mig canó inclinada amb el pendent de l'escala, tenint una amplada d'1,47 m, amb 22 graons, i acabant amb un passadís cobert també amb volta de mig canó des del qual s'accedeix a l'estança de la cripta. Un cop a la cripta, aquesta és una estança de 9 x 6,50 m i es perllonga cap al nord amb un columbari de 2,15 m de fons. Disposa d'un arcosoli a la paret est, enfront de l'entrada i d'un forat o tronera obert a la paret sud que no dona al carrer i que permet la ventilació de la cripta. Aquesta es troba coberta per una volta de maó pla, de mig canó lleugerament rebaixat, d'uns 3,93 m d'alçada, la curvatura de la qual arrenca pràcticament des del sòl, feta amb maons, guarnida de guix i emblanquinada. El paviment és un enrajolat originalment posat a cartabó fet amb rajoles quadrades. El columbari té sis plantes i 36 nínxols, amb 7 nínxols a les quatre plantes inferiors, 5 a la penúltima i 3 a la planta superior.

L'església conventual de San Agustín, a Valladolid, s'assenta damunt una església de principis del segle xv que, cent cinquanta anys després, s'enderrocà per a construir l'actual. En aquesta, durant els anys 2000-2004, en el marc dels treballs per tal d'adaptar com a arxiu municipal la capella de la família d'un antic banquer, Fabio Nelli, annexa al transsepte en el costat de l'Evangeli, es localitzà una petita cripta,²² al centre de la capella. Aquesta és de planta rectangular, de 3,96 x 2,95 m, amb una alçada màxima de 2,45 m, coberta per una volta de canó, feta amb maons, la qual recolza sobre murs de maçoneria i s'hi accedeix mitjançant una escala.

4.3. *Criptes en esglésies parroquials i ermites*

Les criptes obrades en esglésies parroquials l'exemplifiquem amb casos de les ciutats de Huéscar (província de Granada) i Valladolid i pel que fa a criptes associades a una ermita, amb el cas de l'ermita de San José a Cartagena, a la Regió de Múrcia.

22. F. J. BLANCO MARTÍN, «Criptas de Valladolid», *Conocer Valladolid. V Curso de patrimonio cultural*, Valladolid: Real Academia de Bellas Artes de la Purísima Concepción 2011, 11-48, veure pàgines 38-40.

A l'església de Santa Maria «la Mayor»²³ a Huéscar, es documenten tres criptes funeràries, la de l'altar major, la de San José que era la cripta pròpia dels marquesos de Corvera, i la cripta del baptisteri. La cripta de l'altar major ocupa un espai d'iguals mides i forma que el presbiteri i allí s'hi enterraven els beneficiats i capellans que havien exercit el seu ministeri a l'església de Santa Maria, així com alguns personatges distingits de la ciutat. Aquesta cripta va ser profanada durant la guerra de 1936-1939 i les restes humanes que es recuperaren es dipositaren en un racó de la cripta de San José: la cripta de l'altar major fou tancada amb una llosa de marbre on s'hi llegeix en una inscripció «Caídos por Dios y por la Patria. Huéscar 1936-1941. R. I. P.» Després del Concili Vaticà II, les reformes litúrgiques de l'època ampliaren el presbiteri cap al centre de la nau, quedant l'entrada de la cripta segellada i impracticable. La cripta de San José rep el seu nom pel fet de localitzar-se a l'actual capella homònima, construïda pels Serrano al segle XVI, la qual al segle XVIII passà als marquesos de Corvera, amb la cripta que s'hi localitza. Aquesta és una estança rectangular de 5,16 x 3,11 x 2,10 m coberta per una volta de canó. L'accés a la cripta es realitza per l'indret on es troba una llosa envoltada per una inscripció llatina, per on es baixa per una escala de tres graons, essent les parets de maçoneria, mentre que la del fons és de carreus. La tercera cripta que es documenta en aquesta església parroquial és la del baptisteri, també coneguda com de San Pedro. Aquesta cripta és una estança quadrada, realitzada amb carreus i formant part de la inconclusa torre de l'església i, tot i que és del segle XVI, el seu ús com a cripta funerària, segons Gonzalo Pulido és del segle XIX, possiblement per ubicar les restes procedents de les criptes dels convents desamortitzats de Santo Domingo i San Francisco.²⁴ El punt superior de la cripta es troba a 2,95 m, té dues troneres obertes al carrer per a ventilar, dos forats al mur com a petits armaris de paret i, al mur del fons hi ha construïts tres nínxols. L'entrada d'aquesta cripta quedà cegada als anys quaranta del segle XX. S'hi accedeix per dos trams d'escala separats per un petit replà, fins arribar a l'estança, ocupada en la seva meitat

23. G. PULIDO CASTILLO, «Los cementerios y criptas de Huéscar. Lugares de enterramiento desde 1488», *Boletín del Centro de Estudios Pedro Suárez: Estudios sobre las comarcas de Guadix, Baza y Huéscar* 19 (2006) 11-58, esp. 21-29.

24. La construcció del convent de Santo Domingo finalitzà l'any 1585, tot i que —segons Gonzalo Pulido— abans d'aquesta data ja s'hi havien construït les capelles amb les seves criptes. Pel que fa al convent de San Francisco, aquest es començà a edificar l'any 1603 i s'hi construïren dues criptes, una conventual i l'altra a la capella de San Pascual, la qual es construí entre els anys 1619 i 1634.

esquerra per una línia de 22 nínxols de maons repartits en quatre pisos, fets al segle XIX. Tres nínxols més, es documentaren al costat dret de la paret frontal, excavats en el mur de carreus.

L'església parroquial del Salvador, a la ciutat de Valladolid, datada a finals del segle XV, conserva una capella funerària coetània dedicada a Sant Joan Baptista per a la família dels González de Illescas. Sota la capçalera de la capella es coneixia l'existència d'una cripta i, en una restauració realitzada els anys 2005-2006, es documentà una segona cripta annexa i comunicada mitjançant una petita porta.²⁵ En aquest conjunt s'hi accedeix per una estreta escala que surt del costat dret de la capçalera de la capella, arribant a la primera cripta, essent la segona cripta a un nivell més baix que la primera. Aquestes són de morfologia rectangular i tenen unes dimensions de 4,86 x 2,82 x 2,65 m, en el cas de la primera i en el cas de la segona, de 3,40 x 2,28 x 1,50 m. Ambdues són cobertes amb volta de canó rebaixada, construïdes amb carreus de pedra calcària i, els murs són mitxs, de carreus i maçoneria. S'ha plantejat que aquestes criptes fossin emprades per a l'enterrament de pàrvuls, atenent a la gran quantitat de restes de nens que s'hi localitzà.

A l'església de San Martín (Valladolid), en el marc de la restauració integral del temple que es realitzà els anys 2007-2008, es localitzà una cripta,²⁶ d'accés difícil, parcialment tapiat i amb farciments de terra. Aquesta cripta és una sala de morfologia rectangular, d'aproximadament 6 x 4 m, coberta amb una volta amb un traçat d'arc carpanell de tres centres, amb la superfície emblanquinada, amb algunes notes pintades i amb un respirador que dona a l'interior de la pròpia capella. Es documenten al seu interior un seguit de nínxols baixos sobre un repeu.

A finals de la dècada dels anys vuitanta del segle XX, unes obres municipals a la ciutat de Cartagena, a la Regió de Múrcia, propiciaren el descobriment, en el pati d'interns del col·legi de la Milagrosa d'una cripta associada a l'antiga ermita de San José.²⁷ Aquesta cripta és una estança de planta el·líptica de 8,30 x 4,30 m, amb un paviment de rajoles quadrades, col·locades de forma alineada-travada, regularitat només alterada al centre de l'estança per un requadre quadrangular amb diverses llosetes de marbre. El parament vertical es troba separat en dues meitats per l'eix longitudinal, el qual al seu ex-

25. F. J. BLANCO MARTÍN, «Criptas de Valladolid», 36-38.

26. *Ibíd.*, 43-44.

27. P. VALLALTA MARTÍNEZ – M. C. BERROCAL CAPARRÓS – D. HERNÁNDEZ-HENAREJOS JIMÉNEZ – M. C. LÓPEZ ROSIQUE, «Cripta de la ermita de San José en Cartagena. Restauración de los nichos y las pinturas murales», *Mastia* 6, Cartagena: Museo Municipal de Cartagena 2007, 145-163.

trem meridional té l'escala d'accés, mentre que al septentrional es localitza una fornícula sobre un rebanc a mode d'altar. L'habitable probablement es cobria amb una volta que no s'ha conservat, separada del tram superior de la paret per una motllura geomètrica d'escaiola, actualment conservada. En relació amb l'interior de la cripta, aquesta presenta dues àmplies parets laterals corbes, on es distribueixen simètricament fins a 110 nínxols estructurats en cinc filades horitzontals superposades. Els nínxols tenen planta rectangular amb tendència troncocònica, molt allargats i estrenyent-se cap a l'interior i, coberts amb volta, essent fets de maons lligats amb morter de calç, sobre els quals s'aplica un acabat interior de morter de calç i guix de factura pobre i toscament aplicat.

Pel que fa a les parets de la cripta, en un primer moment mostren un enlluït de morter de calç i guix, finament acabat on es dibuixa en negre un entramat geomètric amb els eixos verticals que separen les diferents alineacions de nínxols així com el contorn del propi nínxol, sobre el qual es col·loca un número per tal de facilitar la identificació dels diferents enterraments. Sobre el primer enlluït es col·locà un recobriment de morter, amb molta presència de calç, molt uniforme i consistent, per tal de regularitzar i allisar la superfície parietal, el qual ocultà totalment els forats dels nínxols, motiu pel qual s'ha considerat que implica el segellat definitiu dels enterraments i, en conseqüència, el seu moment final d'ús. Sobre aquell enlluït es documenten les pintures decoratives relacionades amb les danses de la mort, les quals són fetes al tremp d'ou i, representen esquelets dansant damunt de sarcòfags i taüts i, atributs o símbols dels poders religiosos, polítics i socials, essent els esquelets separats per tres fornícules pintades, on es representaven diferents sants o dignitats eclesiàstiques, avui desapareguts. A escala cronològica, els enterraments més antics daten de la segona meitat del segle XVI i el moment final s'ha datat a principis del segle XIX.

4.4. *Criptes en espais de culte d'hospitals i capelles de cases particulars*

L'any 2007, a l'Hospital de Sant Sever, situat a Barcelona, una intervenció arqueològica dirigida per l'arqueòleg Emiliano Hinojo,²⁸ permet documentar la presència, al subsòl, d'una sepultura que ha estat publicada com a sepul-

28. E. HINOJO, «Carrer de la Palla, 19-21», *Anuari d'Arqueologia i patrimoni de Barcelona 2008*, Barcelona: Museu d'Història de Barcelona 2010, 47-50; E. HINOJO, Memòria de la interven-

tura o cripta.²⁹ Segons la documentació conservada, l'any 1615 es va construir una primera sepultura amb una làpida de jaspi negre on s'enterraven els malalts que morien a l'hospital però, a principis del segle XIX se'n va obrir una de nova, que és la que actualment es conserva i que, fins el 1925, l'estructura no fou buidada i abandonada, amb motiu del trasllat de l'hospital al Seminari Major de Les Corts.³⁰ Aquesta sepultura o cripta és una construcció de planta rectangular orientada en sentit est-oest, d'uns 4,40 x 2,30 x 3,17 m. A l'exterior, on es conserva part del darrer paviment de l'església, es troba l'encaix o graó per encabir la làpida. Aquest encaix, compost de quatre peces de pedra de tipus basàltic, mesura 131 x 102 x 15 cm. Pel que fa a la làpida que protegia la sepultura, aquesta és de morfologia rectangular de 120 x 90 x 15 cm i, realitzada també amb pedra de tipus basàltic, amb dues perforacions a la part central per encabir dos elements de ferro que facilitaríen l'aixecament de la llosa en el moment d'obrir o tancar la sepultura. Com a elements decoratius es troben gravats l'any 1808 i l'emblema heràldic del Col·legi de Sant Sever.

La cambra sepulcral es trobava coberta per una volta a plec de llibre, obra da amb maons de 30 x 15 cm i elements constructius aprofitats, com rajoles del paviment original de l'església, lligats amb morter de calç. Pel que fa als murs perimetrals, es configuren a partir de blocs de pedra de grans dimensions lligats amb morter de color blanc, amb unes amplades que oscil·len entre els 52 i 65 cm. El paviment és un enrajolat que es troba integrat també per maons i, s'observa que la cambra funerària no disposava de nínxols per allotjar les inhumacions. A l'extrem sud-oest del conjunt, es documenta una escala de dos trams sense replà, amb un total de 9 graons que es situa en un dels laterals de la sepultura i, per tant, sense relació amb l'actual entrada o accés situat a la part central i, sembla que s'hagi d'associar amb la sepultura originària del segle XVII.³¹ Tot fa pensar que si en aquest indret hi existí una petita cripta aquesta seria la construïda al segle XVII i amb la qual es troba associada l'escala esmentada i, que la reforma del segle XIX comportaria la

ció arqueològica al carrer de la Palla, 19-21. Antic Hospital de Sant Sever. Codi: 016/07 (Barcelona, Barcelonès), Barcelona: Inèdit 2010.

29. Volem agrair a l'arqueòleg Emiliano Hinojo la informació i comentaris proporcionats en relació amb la sepultura o cripta documentada a la capella de l'Hospital de Sant Sever que vénen a complementar allò que publicà.

30. J. ORTEGA – M. VILLAVARDE, *Antic hospital de clergues de Sant Sever. Carrer de la Palla, 19-21. Estudi Històric*. Barcelona: Inèdit 2004.

31. E. HINOJO, «Carrer de la Palla, 19-21», 49; E. HINOJO, *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer de la Palla, 27-29*.

seva transformació en una mena de vas o carner, al qual s'hi accediria per la llosa de 1808, sense cap escala construïda associada.

A la ciutat de Valladolid, hi ha l'església de «San Benito el Viejo», la qual neix com una capella funerària sobre una ermita medieval on, els seus antics propietaris ja posseïen el palau avui conegut com a «Casa del Sol», vinculat a l'església. A finals del segle XVI, el comte de Gondomar, Diego Sarmiento de Acuña, comprà el palau i acabà l'església, manant ser enterrat a la seva cripta. Aquesta es localitza sota el presbiteri de l'església i, és una estança de morfologia rectangular, d'aproximadament 9 x 4,20 m, coberta amb volta de canó amb arc carpanell de tres centres interrompuda, en sentit transversal, per quatre trams de llunetes, essent els dos trams centrals de dimensions més grans, i amb nínxols de dues mides diferents, possiblement uns per a nens i d'altres per a adults, i dos trams extrems més petits, un dels quals és el d'accés, on es localitza una escala que ve de la zona de l'altar, del costat de l'Evangeli. En aquesta cripta, es documenta un respirador que dona al carrer, al costat oposat d'on hi ha l'escala, i el paviment és un enrajolat de rajoles quadrades. Actualment l'espai es troba emblanquinat i, l'única decoració que s'observa és una faixa de guix «*herreriano*» a pilastres i arcs faixons de separació entre els trams, tot i que hi ha constància documental que va ser força decorada amb pintures murals que el comte de Gondomar encarregà als pintors Pedro Díez Minaya i al seu fill Pedro Valentín Díaz.

Un exemple de cripta en una capella pública, datada de mitjans dels segle XIX, dins una casa particular es localitza a la Torre Jussana, situada al barri barceloní d'Horta-Guinardó, localitzada durant una intervenció arqueològica realitzada per l'arqueòleg Emiliano Hinojo.³² La sepultura documentada correspon a una estructura totalment subterrània i només presenta un únic accés localitzat a la part central de l'habitació on es troba, localitzant-se per sota d'un nivell modern d'uns 15 cm de gruix realitzat amb formigó. La sepultura és de planta rectangular de 3,40 x 2,24 x 4 m, la coberta interior es caracteritza per una volta de mig punt amb una alçada aproximada de 3,68 m i, pel que fa al sòl, presenta un paviment de rajoles. Tant l'accés com la làpida es van realitzar amb marbre de color blanc i, i tenen forma rectangular de 130 x 75 cm i, en el cas de la làpida, un gruix d'uns 5 cm; l'obertura presenta una mena de graó o encaix per encabir la làpida. Aquesta, com a elements

32. Volem agrair a l'arqueòleg Emiliano Hinojo la informació en relació amb la cripta documentada a la Torre Jussana i la seva autorització per emprar l'esmentada informació amb motiu d'aquestes jornades.

singulars, mostra als extrems dues anelles ornamentals de bronze que facilitarien l'aixecament de la llosa en el moment d'obrir o tancar la sepultura. A més hi ha una inscripció on podem llegir el nom del titular: «Sepultura de D. Jose Vallier y Codolar y de su familia», personatge que sabem que va heretar la Torre Jussana en 1852. L'interior de la sepultura es troba dividit en dos àmbits separats per una mena de porta realitzada amb un mur de maçoneria d'uns 30 cm de gruix. Aquesta es troba coronada amb un arc de mig punt amb una alçada d'uns 3,10 m respecte al terra de la sepultura, deixant una amplada o zona de pas de 84 cm i, a la base o imposta de l'arc, hi trobem una decoració composta per una sèrie de motlures esglaonades. El primer àmbit està compost per dues columnes de nínxols confrontades i simètriques amb una separació de 84 cm. Aquestes presenten tres pisos per a col·locar els taüts. La superfície dels nínxols és de 70 x 240 cm i, aquests es van construir a partir d'un arc rebaixat i deixant una superfície superior plana o paviment enrajolat per a col·locar el taüt. La superfície es troba revestida amb rajoles. El segon àmbit té unes dimensions més reduïdes i, com en el cas anterior, mostra també dues columnes simètriques i confrontades amb tres fileres de nínxols o espais encastats de 70 x 70 cm. L'últim, situat a la part inferior, aprofita el terra de la sepultura com a base, que en aquest indret presenta un graó o elevació d'uns 15 cm respecte a la resta de l'estructura i, la separació entre les dues columnes és de 78 cm. A diferència de l'altre àmbit les voltes que conformen els nínxols són de mig punt. Dins d'aquest àmbit, a la paret sud, podem observar la presència d'un motiu decoratiu en relleu, una composició força senzilla integrada per un pedestal coronat amb un motiu ornamental en forma d'hídria o gerro de grans dimensions, amb les nanses pintades directament a la paret.

5. OBSERVACIONS FINALS

Les criptes funeràries construïdes entre el segle XVI i mitjans del segle XIX, es localitzen en catedrals, convents, esglésies parroquials, ermites, espais de culte d'hospitals i en capelles de cases particulars, essent situades normalment sota el presbiteri o les capelles de les esglésies, tot i que també n'hi ha alguna sota la nau del temple. La finalitat d'aquestes criptes és ubicar-hi els enterraments corresponents però, s'observa una certa especialització en el tipus de persones inhumades. Així, hi ha criptes destinades a bisbes; a canonges o capitulars; a beneficiats, capellans i dignitats d'una ciutat; a confraries; a famílies benestants; i a pàrvuls.

En aquestes criptes s'hi accedeix per escales que baixen rectes a l'estança on hi ha els nínxols, però en altres casos l'accés es fa mitjançant un brocal o claraboia tancat per una llosa. Es tracta d'estances subterrànies o semisoterrànies, a vegades amb troneres o respiradors per tal de ventilar la cripta. La seva morfologia acostuma a ser de planta rectangular, però també hi ha algun cas de planta el·líptica i, generalment, d'una sola cambra o estança, tot i que també n'hi han de dues estances. Les seves dimensions oscil·len entre els 20 i els 60 m², però també n'hi han de més petites, que no passen de 7 m². El sistema de cobriment acostuma a ser la volta, generalment de canó, sovint rebaixada i, en ocasions, s'hi observen arcs carpanells de tres centres, essent feta amb maons units amb morter de calç i sorra, i en algun cas s'empren carreus. Els murs són de maons i/o de maçoneria i, quan s'ha pogut documentar, tenien un gruix de 60 o 30 cm, segons si havien de suportar el pes de una volta o no. Normalment, les parets són emblanquinades, en ocasions amb decoracions pintades o fetes amb guix, i en algun cas amb rajola de València de mostra, normalment localitzades en els possibles altars que a vegades es troben a l'interior d'algunes criptes. En relació amb els sistemes de pavimentació, aquests acostumen a ser enrajolats, normalment fets de rajola quadrada.

Els enterraments es localitzen dins de nínxols, el número dels quals oscil·la entre 6 i 36, tot i que es documenta també algun cas amb una concentració més gran de nínxols, que poden arribar fins a 110. Aquests nínxols acostumen a estar acabats amb un enlluït de calç i sorra i s'organitzen en pisos, documentant-se normalment de 2 a 6 pisos segons els casos, sovint numerant els nínxols per poder identificar-los en els corresponents llibres de sepultures.

Finalment, aquestes criptes poden tenir ossera associada o no, i quan la tenen acostuma a localitzar-se al centre de l'estança, sota el paviment de la cripta, a la qual s'hi accedeix mitjançant un brocal, tot i que també es pot localitzar a tocar de la caixa de l'escala d'accés.

La cripta funerària del convent de Santa Caterina participa de molts dels aspectes comuns a aquest tipus d'estructures que, com hem vist, presenten una gran variabilitat.